

Чор Россияси 1853 йилдан Кўкон хонлиги худудига хужум уюштиришга киришди. 1859 йилда подшо Александр II кенгашда Туркистон ўлкасини истило килиш зарурлигини таъкидлади ва ўзининг содик малайларига бир катор кўрсатмалар берди. Жумладан, каршилиқ кўрсатган шаҳар ва калъалар аҳолисини кириб ташлашни буюрди.

1860 йил 29 августда полковник Циммерман бошлик чор кўшини Пишпек (ҳозирги Бишкек)га хужум килиб 4 сентябрь куни босиб олди. Калъанинг кули кўкка совурилиб, тирик қолган химоячилар қиличдан ўтказилди.

1861 йил 28 июнь куни Петербургда подшо иштирокида ўтказилган мажлисда Кўкон хонлигини босиб олишни охирига етказишга қарор қилинди.

1862 йилда чор кўшини Оксув, Пиштепа ва Чолдевор калъаларини босиб олди.

1863 йили май ойида Туркистон шаҳри томон юриш бошланди ва 8 июнда Чўлок кўргони истило қилинди.

Рус кўшини 1864 йил 4 июнда Авлиёота шаҳрини, 12 июнда Туркистон шаҳрини, 22 сентябрда эса Чимкент шаҳрини босиб олди. Черняев бошлик кўшин 1864 йил 27 сентябрда Тошкентга юриш бошлади. 4 сентябрда шаҳар остоналарига етиб келиб шаҳарга хужум уюштирди. Босқинчилар шаҳар химоячиларининг қаттиқ қаршилигига учради ва Чимкентга қайтиб кетишга мажбур бўлди.

1864 йил ноябрда кўконликлар ва рус кўшини ўртасида Икон жанги бўлиб ўтди.

1865 йил баҳорида Черняев бошлик рус кўшини Тошкентга янги юриш бошлади. Руслар бир гуруҳ фитначилар ёрдами билан Тошкентни сув билан таъминлайдиган Ниёзбек

калъасини олишди. 1865 йил 9 май куни Тошкент шахрини эгаллаш учун ялпи хужум бошланди. 17 июнь куни тошкентликлар таслим бўлди.

1866 йили Бухоро амири Хўжанд шаҳри ва унинг атрофидаги калъаларни босиб олиш учун Кўкон хонлигига қарши юриш бошлади. Лекин унинг кўшини Сирдарё бўйидаги Эржар манзилгоҳида руслар томонидан тор-мор этилди. Жангда енгиб қулай вазиятдан фойдаланган руслар 1866 йил 24 май куни Хўжандни истило қилди. Август ойларида Чирчик водийси ҳам уларга ўтди. Кейин Жиззахни босиб олиш учун ҳаракат бошланди ва 18 октябрь куни Жиззахликлар таслим бўлди. Руслар юришни давом эттириб Ўратепа ва Янгикўргон калъаларини ҳам истило қилишди. Энди Бухоро амирлиги ва Кўкон хонлиги ўртасида умумий чегара қолмади.

1867 йил 14 июлда Россия императори Александр II Туркистон ўлкасидаги истило қилинган ҳудудларда Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил қилиш ҳақида фармон чиқарди. Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори этиб К.П. фон Кауфман тайинланди.

1868 йил 13 февралда Кўкон хони Худоёр Россия империясининг вакили фон Кауфман билан шартнома тузди. Шартномада Кўкон хонлиги бундан буён Россия империясининг вассали бўлиши айтилди ва давлат мустақиллигини йўқотди.

Бухоро амирлигига қарши юриш бошланган чор кўшини 1 майда Самарқанд шаҳри яқинидаги Чўпонота тепалигидаги жангда амир кўшини устидан галаба қозонди, 2 май куни Самарқандга бостириб кирди.

Самарқанднинг руслар томонидан истило қилиниши халқ кўзғолонига сабаб бўлди. 1 июнда русларга қарши йирик кўзғолон бошланди.

Бухоро амири Самарқандни қайтариш учун кўшин тўплаб русларга қарши жўнатди, лекин 2-3 июнь кунлари Зирабулок жангида бухороликлар енгилди. Амир Бухорога қочишга мажбур бўлди.

Зирабулокдаги мағлубият ва амирнинг қочиши 1 июнда Самарқандда бошланган кўзғолонни кучайтириб юборди. Исён 8 июнгача давом этди, кўзғолончилар шаҳардаги босқинчи рус гарнизонини қамал қилиб ўққа тутди. Фақат 8 июнь куни фон Кауфман бошлиқ босқинчилар Самарқандга кириб кўзғолонни бостирди. Амир бирор ёққа қочишни мўлжаллаганди, лекин атрофидаги зодагонлар уни фон Кауфман билан сулҳ тузишга қўндиришди.

1868 йил 23 июнда Самарқандда Россия - Бухоро битими имзоланди. Битими кўра, Бухоро амирлиги Россия империясига тобе бўлиб мустақиллигини йўқотди. Шунингдек, Россияга 500 минг рубль тоvon тўлаш мажбурияти олинди.

Амирнинг таслимчилик қоралари унинг қатта ўғли Абдулмалик тўра (1848-1909) бошлиқ зодагонлар томонидан қўллаб қувватланмади ва улар амирга қарши очикдан-очик уруш бошлашди. 1869 йил ёзида Самарқанднинг Жом кишлоги яқинида амир Музаффар кўшини Абдулмалик тўра кўшини томонидан яқсон қилинди. Амир мустақиллик тарафдорларини яққа ўзи енга олмаслигини англаб Туркистон генерал-губернатори фон Кауфмандан ёрдам сўради. 1869-1870 йилларда руслар ва амирнинг бирлашган кўшини Абдулмалик тўра кўшинига бир қанча зарбалар берди. Амир ўз мақсадига эришди, лекин Бухоронинг Россияга тобелиги мустаҳкамланди. 1870 йил 14 августда узок қурашдан сўнг Китоб ва Шахрисабз бекликлари руслар томонидан босиб олинди.

1870-1875 йилларда чор кўшини Зарафшоннинг юқори оқимидаги бекликларни истило қилди.

1873 йил баҳорида рус кўшини Хива хонлигига қарши уруш ҳаракатларини бошлади. 18

май куни Кауфман кўшини Амударёдан кечиб ўтиб, 23 май куни Хазораспни босиб олди. Бир неча кун ичида Кўнгирот, Хўжайли ва Мангит каби калъалар истило килинди. Хива хони жанг килиш ўрнига сахрога яширинди. 29 майда Хива русларга таслим бўлди. Руслар факат хон билан сулх тузишларини айтиб хоннинг амакиси Отажон тўра юборган элчиларни кайтариб юборди. Нихоят, 1873 йил 12 августда Хива яқинидаги Гандимиён кишлогига Туркистон генерал губернатори фон Кауфман ва Хива хони Мухаммад Рахим ўртасида битим тузилди. Битимга кўра, Хива хонлиги Россия империясига тобе бўлиб, мустақиллигини йўқотди, олдинлари хонликка караган Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерлар Россияга топширилиб, у ерда Амударё округи (1883 йилдан Амударё бўлими) тузилди. Шунингдек, хонлик 2 млн 200 минг рубль микдорда контрибуция тўлайдиган бўлди.

Хивани бўйсундирган руслар туркманларга карши юришга тайёргарлик кўришга киришди. Лекин 1873 йили урушдан сўнг мамлакат хўжалиги издан чиккан Кўкон хонлиги худудида мустабид Худоёр ва руслар истилосига карши галаёнлар бошланди. Кичик исёнлар 1873-1875 йилларда киска танаффуслар билан давом этди. Энг асосий кўзголон Пўлатхон бошчилигида 1875 йил баҳорида юз берди. Уларга карши Худоёр кўмондон Абдурахмон офтобачини жўнатди, лекин Офтобачи 17 июль куни кўзголончилар томонига ўтиб кетди. 18 июль куни Худоёрнинг ўгли Насриддин, 20 июль куни эса хоннинг укаси Султон Мурод ҳам кўзголончилар томонига ўтди. 20 июль куни Худоёр ўз тахтини саклаб қолиш ниятида фон Кауфмандан ёрдам сўраб мактуб жўнатди. 22 июлда Худоёр Тошкентдан руслар кўшини зудлик билан ёрдамга келолмаслигини англаб қочиш пайига тушди. Кўконда турган рус бўлинмаси паноҳида Тошкентга борди, кўзголончилар хонни тута билишмади. Худоёр Тошкентда Кауфман билан учрашди. Кауфман эртаси куни уни Оренбургга сургун килди.

Худоёр қочғач, унинг ўгли Насриддин тахтга чиқиб олди. Кўзголончилар эса факат Пўлатхонни хон деб тан олишди. Кўзголончилар иккига бўлинди: биринчи гуруҳ Абдурахмон офтобачи ва Насриддин, иккинчи гуруҳ Пўлатхон тарафдорлари эди. Кўзголоннинг бориш, асосан, Пўлатхон номи билан боғлиқ. Унинг тарафдорлари мустабидларга карши жангларда бир катор галабаларга эришди. Кауфман кўзголон хавфини англаб етди ва 9 август куни махсус фармон чикарди. Рус кўшини кўзголонни бостиришга сафарбар этилди. 14 августда Абдурахмон офтобачи кўшини руслардан енгилди. 22 август куни эса Махрам жанги юз берди. Кейинги жангда ҳам Офтобачи тарафдорлари мағлубиятга учради. Офтобачи Кауфмандан омонлик сўраб мактуб ёзди, лекин Кауфман Офтобачининг ўз оёғи билан келиб асирга тушишини талаб килди. 1875 йил 22 августда Худоёрнинг ўгли Насриддин Маргилонда Кауфман билан сулх тузди. Сулхга кўра, Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги худудлар, Наманган ва Чуст шаҳарлари Россия империяси таркибига кирди, хонлик 2 млн рубль товон тўлаши шарт эди. Пўлатхон тарафдорлари 28 сентябрдан 5 октябргача рус босқинчиларига карши уруш олиб боришди. 9 октябрда Пўлатхон тарафдорлари Кўконни эгаллашди, хоин Насриддин қочиб кетди. Хонлиkning сакланиб қолган худудида энди Пўлатхон ҳукмронлик қила бошлади. Кўзголончилар ҳукмронлик ўрнатган ерларда золимларни катагон қилишди. Кауфман исённи бостириш учун катта қуч юборди. Чор кўшини 1876 йил 8 январда Андижонга ҳужум бошлади ва шаҳарни қийинчилик билан босиб олди. 24 январь куни Абдурахмон офтобачи ўз тарафдорлари билан Кауфманга таслим бўлди, унинг кўшини эса таркатиб юборилди. Шундан сўнг, Пўлатхонга ҳужум қилинди, кўплаб жанглар ва узок таъқибдан сўнг кўзголончилар енгилишди. 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси

Пўлатхон русларга тутиб берилди. Кауфман буйругига кўра Пўлатхон 1 март куни Маргилонда дорга тортилди. Айни дамда, Кўкон хонлиги тугатилиб, унинг худуди Туркистон генерал губернаторлиги таркибига кўшиб юборилди.

Фаргона водийсидаги кўзголлонлар бостирилгач, чор кўшини туркманларга қарши уруш бошлади. Руслар 1877 йили Кизил Арватни босиб олишди, 1881 йилда эса Кўктепа қалъасини вайрон қилишди. Кўктепада киргин уюштирилди ва 40 мингдан ортиқ киши қириб ташланди. Руслар Ашхободни 1884 йили, афгонларга қаршли Кушқани эса 1885 йил мартда истило қилишди.

1895 йилги инглиз-рус битимига кўра, Помирда Афғонистон билан чегара Панж дарёси бўйлаб ўтиши масаласи ҳал этилди. Англиянинг Ҳиндистондаги мулки ва Россиянинг Ўрта Осиёдаги мулки орасидаги тор ҳудуд Афғонистонга берилди, бу билан Россия ва Англия мустамлакалари бир-бирига туташмайдиган бўлди.

"Шарқнинг машҳур сулолалари" 548-552 бетлар. (Шодмон Воҳидов, Алишер Кодиров, Академнашр 2013)